

Спектор О. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теоретично-правових дисциплін
Юридичного інституту
Київського міжнародного університету

РОЛЬ КОРИННИХ НАРОДІВ У СФЕРІ МІЖНАРОДНОГО ПРИРОДОРЕСУРСНОГО ПРАВА

THE ROLE OF CORNER PEOPLES IN THE INTERNATIONAL PROTECTION RIGHTS

В статті розглянуті правовий статус та роль корінних народів щодо володіння, користування та розпорядження природними ресурсами, що знаходяться на території їх постійного місця проживання. Визначено поняття «корінний народ» в міжнародному праві згідно міжнародно-правових актів.

Ключові слова: міжнародне природоресурсне право, міжнародне право, природні ресурси, суб'єкт міжнародного природоресурсного права, корінні народи.

В статье рассмотрены правовой статус и роль коренных народов по отношению к владению, использованию и распоряжению природными ресурсами, которые расположены в пределах территории их постоянного проживания. Дано определение понятию «коренной народ» в международном праве согласно международно-правовым актам.

Ключевые слова: международное природоресурсное право, международное право, природные ресурсы, субъекты международного природоресурсного права, коренной народ.

The article deals with the legal status and role of indigenous peoples in the possession, use and disposal of natural resources in their territory of their permanent residence. The notion "indigenous people" is defined in international law in accordance with international legal acts.

Key words: international natural resource law, international law, natural resources, subject of international natural resource law, indigenous peoples.

Особливим набувачем прав на природні ресурси за міжнародним правом є корінний народ. Зокрема, принцип 22 Декларації ООН по навколишньому середовищу і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) передбачав, що «корінне населення і його громади, а також інші місцеві громади, покликані грати життєво важливу роль в раціональному використанні і поліпшенні навколишнього середовища в силу їх знань і традиційної практики. Держави повинні визнавати і належним чином підтримувати їх самобутність, культуру й інтереси і забезпечувати їх ефективну участь в досягненні сталого розвитку». В преамбулі Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (1973 р.) вказується, що «народи і держави є і повинні бути найкращими оберегами їхньої власної дикої фауни і флори», що свідчить про виділення народу в окремий суб'єкт майнових відносин у даній сфері, хоч і поряд з державою [1, с. 12]. В національному законодавстві вони мають безліч назв: «корінні народи», «корінні малочисельні народи півночі», «автохтонні народи», «корінні американці», «аборигенні народи» та інші.

Спеціальний доповідач ООН Джеймс Анайя, зазначає, що відповідно до міжнародних стандартів та практик корінні народи «володіють особливим правом общинної власності на землі, території і природні ресурси, які вони традиційно використовували або займали, тобто правом, що впливає з властивих їм різних культурних підходів до питань використання та володіння», причому виявлення та визна-

ння споконвічних форм володіння землею, територіями і природними ресурсами та їх використання виключно важливі «для ефективного здійснення корінними народами своїх прав людини» [2].

Незважаючи на наявність значної кількості міжнародних актів різної юридичної сили, в яких згадуються так чи інакше корінні народи, вони наразі не можуть вважатися суб'єктами міжнародного права. Вони є скоріше учасниками міжнародно-правових відносин, отримуючи завдяки ним цілий ряд можливостей. Як зазначає О.В. Тарасов, «відносно правосуб'єктності корінних народів діють усі ті самі аксіоми правової персоналізації. Якщо корінний народ не створив своєї представницької організації (плем'я, громада, союз і таке інше), не виступив як соціальний актор (відсутній єдиний колектив), то міжнародне право буде мати справу лише з окремими фізичними особами, що належать до корінного народу. Без конкретного соціального носія персональної правової форми народ як суб'єкт права, а не етнографічна спільнота, існувати не здатний у принципі» [3, с. 257].

Національне право іноді згадує права корінних народів на природні ресурси. Наприклад, Політична Конституція Мексиканських Сполучених Штатів 1917 р. ст. 27 або Конституція Федеративної Республіки Бразилія 1988 р. в ст. 20 (включаючи в державну власність і «землі, традиційно займані індіанцями»). В Конституції РФ (1993 р.) ці положення сформульовані так: «Росія гарантує права корінних нечисленних народів відповідно до загально визна-

них принципів і норм міжнародного права та міжнародних договорів Російської Федерації» (ст. 69), причому Декларація ООН Про права корінних народів (2007 р.) Росією не підтримана, а Конвенцією МОП № 107 і 169 не ратифікована [4].

В рамках Загальної рекомендації XXIII про права корінних народів (1997 р.), ухваленої Комітетом з ліквідації расової дискримінації, що діє в рамках Міжнародної конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації (1965 р.), було визначено, що держави мають «визнати і охороняти права корінних народів володіти, облаштовувати, контролювати і використовувати свої землі, території і ресурси» (п. 5) [5].

Міжнародне право визнає можливість права власності народів, як колективного публічного права, що має і публічні, і приватно-правові механізми реалізації, однак критеріїв розмежування державної (а також іншої публічної) і народної власності не містить. Так, у Декларації про права корінних народів (резолуція ГА ООН 61/295 (2007 р.)) підкреслюється наявність в корінних народів «прав на свої землі, території та ресурси», якими вони традиційно володіли, а «Держави забезпечують юридичне визнання та захист таких земель, територій та ресурсів» (ст. 26). Слід зазначити, що включення саме цих прав і обов'язків у розглянутий документ отримало неоднозначну оцінку на стадії підготовки проекту декларації. Наприклад, позиція Росії, яка виступила з критикою розглянутих положень, була аргументована наступним: «Проект декларації суперечить законодавству Російської Федерації, в якому не передбачені права корінних народів на землю, надра, природні ресурси, право на самовизначення в формах, запропонованих міжнародною спільнотою» [6]. Тим більше, що в рамках російської правової доктрини право корінних народів на традиційне природокористування відноситься не до економічних чи громадянських, як право власності, а до екологічних прав [7, с. 8].

За законодавством Норвегії, Швеції і Фінляндії корінні народи також не можуть володіти землею і природними ресурсами, а лише мають право користування [8].

Своєю чергою Нагойський протокол до КБР (2010 р.) передбачив право «корінних і місцевих громад» на закріплення в національному праві держав-учасниць норми щодо попереднього санкціонування доступу до генетичних ресурсів, «коли вони володіють встановленим правом надавати доступ до таких ресурсів» та традиційними знаннями (ст. 6 п. 2). Під час прийняття рішень мають залучатися норми звичаєвого права таких народів та має застосовуватися спеціально створений Механізм посередництва (ст. 12). Це ж стосується і транскордонних генетичних ресурсів (ст. 11).

Міжнародне право в контексті природних ресурсів окремо закріплює захист і збереження «традиційних знань корінних і місцевих громад» в ряді статей КБР (ст. 8(j), 10(c), 17.2 і 18.4). В Конвенції про охорону природи і природних ресурсів Африки (2003 р.) зазначені умови доступу до таких знань – отримання попередньої обґрунтованої згоди зацікавлених гро-

мад (ст. 17) [9]. Протокол САДК про лісові ресурси (2002 р.) закликає до поваги до «традиційних знань про ліси». В документі дається таке їхнє визначення – «накопичені знання, нововведення, практика й технології, пов'язані з лісами, які є життєво важливими для використання, збереження і сталого використання лісів і мають соціально-економічну цінність, що були розроблені протягом багатьох років місцевими жителями і спільнотами» (ст. В цьому ж акті зафіксовано «право місцевих громад на справедливий частку від використання їх лісових ресурсів» (ст. 4). Треба зауважити, що у статті про власність і володіння лісами права корінних народів взагалі не згадані (ст. 5), проте йдеться про «прийняття національних політик та механізмів, що дозволяють місцевим жителям і громадам колективно користуватися вигодами від лісових ресурсів» (ст. 12), «визнання, повагу і захист права окремих осіб і громад на їхні традиційні знання про ліси та їх права на отримання користі від цих знань» (ст. 16).

Також на міжнародному рівні закріплено право корінних народів на ведення традиційних китових (аборигенних) промислів. Зокрема, таке право закріплено в рамках мораторію на комерційний китовий промисел за рішенням Міжнародної китобійної комісії (1982 р.). Право на полювання на білих ведмедів закріплено в Конвенції про збереження білих ведмедів (1973 р.). Проте іноді такі виключення і не роблять, наприклад, в резолюції ГА ООН 46/215, щодо мораторію на дрифтерний промисел (1991 р.) визнається, що мораторій на вилов пелагічними дрифтерними сітками буде мати несприятливі соціально-економічні наслідки для громад, що займаються виловом риби у відкритому морі, проте це не є перешкодою для його введення.

Водночас міжнародне право не має визначення для аборигенного промислу. Так, в рамках Міжнародної китобійної комісії (МКК) делегація Індії запропонувала наступне формулювання аборигенного промислу: «Аборигенний промисел – це промисел для потреб життєзабезпечення, здійснюваний методами і знаряддями, що застосовувалися в XIX ст. і раніше, при архаїчному використанні здобутої продукції» [10, с. 21]. Інші дослідники кажуть про «традиційне природокористування корінних нечисленних народів» і надають йому таку дефініцію – це історично сформовані способи комплексного, екологічно збалансованого, невиснажливого використання природних ресурсів, а також їх захист та контроль з боку корінних нечисленних народів в межах території їх споконвічного проживання, спрямований на задоволення їх особистих потреб [11, с. 6]. Проте ці формулювання не враховують проблему, пов'язану з колізією рішень МКК щодо гуманних методів забою і необхідністю дотримання традиційних методів ведення аборигенного промислу. На цьому ж наголошувала і Резолюція № 900 / XI ГА ООН, у якій йдеться про необхідність здійснення промислу морських ссавців гуманними методами, які завдають найменших страждань цим високоорганізованим тваринам в процесі видобутку. У свою чергу К.А. Бека-

шев запропонував своє визначення цього процесу: «аборигенний промисел – це промисел, який здійснюється місцевим населенням прибережних районів безпосередньо або за допомогою відповідних організацій (включаючи можливість найму спеціальних судів) з метою постачання населення даного регіону традиційними продуктами харчування та іншими продуктами промислу для харчових потреб, потреб життєзабезпечення, культурних та інших потреб з використанням, наскільки це можливо, гуманних методів добування тварин, які не призводять до значної втрати видобутих об'єктів» [12, с. 114].

Найбільш детально права на аборигенний промисел деталізовано у двосторонніх угодах. Так, у 1978 р. Австралія та Папуа-Нова Гвінея уклали Договір про суверенітет та морські кордони в районі протоки Торрес між двома країнами [13]. У рамках цієї угоди створена «захищена зона» в протоці Торрес, яка тягнеться до морського дна та надр. В її рамках встановлено «визнання та захист традиційного способу життя та засобів до існування корінних мешканців в купі з їх традиційними промислами, вільним пересуванням та рибальством» (ст. 10 п. 3). Також в угоді взаємно визнаються традиційні звичаї і права цих народів, включаючи доступ до землі, морського дна і морів (ст. 12). В інших угодах такі аборигенні промисли обумовлені певною реалізацією ресурсів. Зокрема, Угода СРСР та Норвегії щодо регулювання промислу тюленів і з охорони запасів тюленів в північно-східній частині Атлантичного океану (1957 р.) дає право на полювання лише після дозволу національної влади для «місцевого корінного населення та експедицій за умови, що сировина буде використана для харчування, як корм для тварин та інших місцевих господарських потреб» (ст. 9) [14]. Аналогічна норма міститься і в Конвенції СРСР та США про охорону перелітних птахів і середовища їх проживання (1976 р.) (ст. 2) [15]. Детальніше обмеження аборигенного промислу міститься в Угоді Російської Федерації і США про збереження та використання Аляксько-чукотської популяції білого ведмеда (2000 р.). Отже відповідно до пп. «д» п. 1 ст. III Угоди 1973 р. під час ведмежого промислу забороняється:

– видобуток самок з ведмежатами, ведмежат, які не досягли однорічного віку, ведмедів в барлогах, включаючи ведмедів, що готуються до залягання в барлогу або які тільки покинули барлогу;

– використання літальних апаратів, великих моторизованих судів і великих моторизованих транспортних засобів;

– використання отрут, капканів і пасток для видобутку [16] (ст. 6).

Бувають і цікаві відсилки до традиційної діяльності, щодо природних ресурсів, але без згадок про корінні народи, наприклад: «визнаючи традиційність рибного промислу рибалок України і Росії в Азовському морі» (преамбула) [17].

Активно розвивають практику визначення статусу корінних народів в міжнародному праві міжнародні органи з захисту прав людини. Так, у рішенні

Африканської комісії з прав людини і народів у справі народу огоні було встановлено, що в зв'язку з «деструктивним і репресивним характером дій військового уряду» і «відсутністю матеріальних вигод для місцевого народу огоні» під час здійснення діяльності з розробки нафтових ресурсів держави компанією «Shell» уряд Нігерії порушив колективні права народу огоні, закріплені в ст. 21 Африканської хартії прав людини і народів (1981 р.): «1. Всі народи вільно розпоряджаються своїм національним багатством і природними ресурсами. Це право використовується виключно в інтересах народу. Ні в якому разі народ не може бути позбавлений цього права. 2. У разі грабежу свого надбання знедолені народи мають право на законне його повернення, а також на відповідну компенсацію» [18].

Корінні народи потребують забезпечення екологічних і природоресурсних прав з боку держави. Розробка справедливого режиму здійснення колективних прав народів особливо актуальна. Так, у Африканській конвенції про збереження природи і природних ресурсів (2003 р.) зафіксовано обов'язок держав. Зокрема вони:

1) вживають законодавчі та інші заходи для забезпечення того, щоб традиційні права і права на інтелектуальну власність місцевих громад дотримувалися;

2) доступ до знань корінних народів і їх використання підлягають попередній обґрунтованій згоді зацікавлених громад;

3) вживають необхідні заходи для активної участі місцевих громад у процесі планування та раціонального використання природних ресурсів, від яких такі громади залежать, з метою створення місцевих стимулів для збереження і сталого використання таких ресурсів [19] (ст. XVII).

У свою чергу не дуже підтримана державами (17 погоджень) Конвенція Міжнародної організації праці №169 «Про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах» (1989 р.) Цей документ містить норму: «права народів на природні ресурси мають охоронятися» (ст. 15) і передбачає можливість застосування спеціальних заходів для захисту колективних прав (п. 1 ст. 4), а також *inter alia* згадує про застосування цих заходів під час визначення режиму використання природних ресурсів. Зокрема, навіть у випадку державної власності на надра певні права зафіксовані в корінного населення, а саме: «у випадках, коли держава зберігає за собою власність на мінеральні ресурси або ресурси земних надр або права на інші ресурси, що відносяться до земель, уряди встановлюють процедури або забезпечують збереження процедур, за допомогою яких вони проводять консультації із зазначеними народами з метою з'ясування (до початку здійснення або до видачі дозволу на здійснення будь-яких програм з розвідки або експлуатації таких ресурсів), чи наноситься, і в якій мірі, збиток інтересам народів, що відносяться до їх земель. Якщо це можливо, відповідні народи беруть участь в результатах такої діяльності й отримують справедливу компенсацію за

будь-яку шкоду, яка може бути заподіяна їм внаслідок такої діяльності» (п. 2 ст. 15 Конвенції) [20]. До того ж Декларацією 2007 р. за корінними народами закріплено право на реституцію або компенсацію в разі конфіскації чи вилучення в них таких ресурсів (ст. 28).

Вищезгадана Декларація ООН 2007 р. передбачає в корінних народів «права на збереження й охорону навколишнього середовища та ефективності виробництва їх земель або територій і ресурсів» (ст. 29), а також обов'язок держав консультиватися і співпрацювати з корінними народами з питань здійснення проектів, які зачіпають «їх землі або території та інші ресурси, особливо в зв'язку з освоєнням, використанням або розробкою корисних копалин, водних або інших ресурсів» (ст. 32).

Хоч ця Декларація і є по суті документом м'якого права, але її роль визнається, а додержання забезпечується в рамках органів і спеціалізованих установ ООН. Так, голова Економічної і соціальної ради ООН (ЕКОСОП), зазначив у доповіді відносно практики Світового банку: «Оцінка наслідків і загроз діяльності Банку для сфери прав людини має вирішальне значення в забезпеченні ефективності заходів у сфері розвитку, а також у запобіганні порушень прав людини, закріплених в Декларації. Водночас Банку настійно рекомендується зробити обов'язковою оцінку наслідків для сфери прав людини всіх фінансованих Банком заходів. Подібна ініціатива буде відповідати статті 42 Декларації, в якій міститься заклик не тільки до дотримання і повного застосування положень Декларації, але й до прийняття подальших заходів по ефективному здійсненню цього документа» [21, с. 6]. Своєю чергою Міжамериканський суд з прав людини у рішенні від 28 листопада 2007 р. у справі *Saramaka People v. Suriname* містив пряме цитування норми Декларації як сумісної та релевантної [22]. На Декларацію також посилалася в своїх численних резолюціях ГА ООН (№ 69/2 від 22 вересня 2014 р., № 69/159 від 3 лютого 2015 р.) і Рада ООН з прав людини (№ 30/4 від 1 жовтня 2015 р.) [23, с. 124].

В доктрині висувають думку, що «власність народу повинна поширюватися на всі публічні ресурси, які не мають індивідуально встановленого власника або вигодонабувача та мають значення для реалізації інших колективних прав народів (права на

розвиток, на безпечне довкілля, на світ, на самовизначення, на самоусвідомлення та інших). До таких ресурсів слід віднести атмосферне повітря і не залучені до господарського використання частини природних екологічних систем, включаючи морські простори. Крім того право власності народу повинно поширюватися на об'єкти культурної та історичної спадщини даного народу, що мають значення для реалізації зазначених вище прав» [1, с. 34].

Але з такою ідеєю міжнародне право не погоджується. Воно закликає захищати явно конкретизовані права – земельну власність, природні ресурси і таке інше.

Треба відзначити, що зараз практика відносин більшості розвинених країн з корінними народами будується на основі укладання окремих договорів (США, Канада, Нова Зеландія, Австралія), тому питання регулювання відносин з приводу корисних копалин цілком відповідає підходам Декларації 2007 р. На її реалізацію ООН (конкретніше – Глобальний договір ООН (UN Global Compact) в партнерстві з Секретаріатом Постійного форуму ООН з питань корінних народів і Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини) розробило спеціальний документ для ТНК (транснаціональних корпорацій) – «Декларацію Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів. Довідник для бізнесу» (2012 р.). Відповідно до назви, проект розроблений для співвіднесення інтересів ТНК і корінних народів під час здійснення природоресурсних проектів, а також для захисту прав останніх шляхом розробки низки практичних дій для ТНК [24].

Отже можна зробити висновок, що корінні народи в рамках МПРп мають специфічні права, що надані їм міжнародно-правовими актами в сфері природних ресурсів. Ці права захищають їхні традиційні знання, права на видобуток живих природних ресурсів, зобов'язують держави поважати права таких народів на землі, які вони населяють, підтверджують право на володіння природними ресурсами. На їхню користь надаються виключення з загальних заборон на експлуатацію природних ресурсів встановлених міжнародним правом (аборигенні промисли). Варто зазначити, що цей об'єм прав корінних народів досить часто виходить зі сфери захисту прав людини, особливо в рамках безпосереднього міжнародно-правового захисту цих прав.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабин Б.В. Право собственности народов: международное и национальное измерения. Юридические исследования. 2013. № 10. С. 12–34.
2. Совет по правам человека. ГА ООН. Доклад Специального докладчика Джеймса Анайи, A/HRC/15/37, пункт 53–54. URL: http://unsr.jamesanaya.org/docs/annual/2010_hrc_annual_report_ru.pdf.
3. Тарасов О.В. Суб'єкти міжнародного права: проблеми сучасної теорії. Х., 2014. С. 257.
4. Конституция Российской Федерации 1993 г. <http://www.zakonrf.info/konstitucia/69/>
5. General recommendation XXIII on the rights of indigenous peoples: Committee on the Elimination of Racial Discrimination, Fifty-first session (22 August, 1997) A/52/18 URL: http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CERD/Shared%20Documents/1_Global/INT_CERD_GEC_7495_E.doc
6. Письмо министра иностранных дел РФ С.В. Лаврова президенту Ассоциации КМН Севера, Сибири и Дальнего Востока РФ С.Н. Харючи от 5.06.2006 г. Цит. за: Гудыма А.П. «Регион КНС».
7. Жукова Е.В. Право на традиционное природопользование коренных малочисленных народов России в системе их экологических прав. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность: 12.00.06 природоресурсное право: аграрное право; экологическое право. М., 2010. С. 8.

8. Kvist Roger. Swedish Saami Policy 1548-1992: 3rd Circumpolar Universities Cooperation Conference. November 30 – December 3. 1992. Rovaniemi, Finland. Rovaniemi. 1994.
9. African Convention on the Conservation of Nature and Natural Resources (2003). URL: <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/mul45449.pdf>.
10. International Whaling Commission. Charrman's Report of the 37 th Meeting. Cambridge Sept. 1985. p. 21.
11. Минченко Н.В. Правовое регулирование традиционного природопользования коренных малочисленных народов в Российской Федерации. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. 12.00.06. М., 2007. С. 6.
12. Бекашев К.А, Сапронов В.Д. Мировое рыболовство: вопросы международного сотрудничества. М. 1990. С. 114–115.
13. Treaty between Australia and the Independent State of Papua New Guinea concerning sovereignty and maritime boundaries in the area between the two countries, including the area known as Torres Strait, and related matters, 18 December 1978. URL: <http://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/TREATIES/AUS-PNG1978TS.PDF>.
14. Соглашение между Правительством Союза Советских Республик и Правительством Норвегии о мерах по регулированию промысла тюленей и по охране запасов тюленей в северо-восточной части Атлантического океана (1957 г.). URL: <http://docs.cntd.ru/document/1901688>.
15. Конвенция между Правительством Союза Советских Социалистических Республик и Правительством Соединенных Штатов Америки об охране перелетных птиц и среды их обитания (1976 г.). URL: <http://docs.cntd.ru/document/1901253>
16. Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Соединенных Штатов Америки о сохранении и использовании чукотско-алаякской популяции белого медведя (2002 г.). URL: <http://docs.cntd.ru/document/902079708>.
17. Угода між Державним комітетом України з рибного господарства та рибної промисловості та Комітетом Російської Федерації з рибальства з питань рибальства в Азовському морі (1993 р.) URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_174.
18. Заключительный доклад Специального докладчика Эрики-Ирен А. Даес «Постоянный суверенитет коренных народов над природными ресурсами», 2004. E/CN.4/Sub.2/2004/30. С. 22. URL: [http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/Report%20by%20Erica%20Irene%20A.%20Daes%20\(Russian\).pdf](http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/Report%20by%20Erica%20Irene%20A.%20Daes%20(Russian).pdf).
19. Revised African Convention on the Conservation of Nature and Natural Resources. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/7782-treaty-0029_-_revised_african_convention_on_the_conservation_of_nature_and_natural_resources_e.pdf.
20. Конвенция о коренных народах, ведущих племенной образ жизни в независимых странах № 169 (1989 г.) URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_188/conv.
21. Постоянный форум по вопросам коренных народов. Двенадцатая сессия Нью-Йорк, 20–31 мая 2013 года Пункт 5 предварительной повестки дня. Всеобъемлющий диалог с учреждениями и фондами ООН. Обзор практических принципов работы Всемирного банка. URL: http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/301664/E_C.19_2013_15-RU.pdf?sequence=5&isAllowed=y. P. 6.
22. Case of the Saramaka People v. Suriname: Inter-American Court of Human Rights, Judgment of November 28, 2007 (Preliminary Objections, Merits, Reparations, and Costs) URL: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_172_ing.pdf.
23. Приходько А.В. Стандарты ООН стосовно прав корінних народів. Дисертація ... наукового ступеня кандидата юридичних наук. 12.00.11. К., 2017. С. 124–125.
24. Декларация Организации Объединенных Наций о правах коренных народов. Справочное руководство для бизнеса. Предварительный проект 10 декабря 2012 года. New York: UN Global Compact, 2012. URL: https://www.unglobalcompact.org/docs/issues_doc/human_rights/UNDRIP_RU.pdf.